

»Vad som över bliver»

Av Carl-Gustaf Andrén

»Vad som överbliver, skall förvaras och noga uppsikt havas, att icke något av sådana överlevor till vidskepelse bliver brukat». Med den föreskriften reglerar den svenska kyrkolagen (KL) 1686 kap 11 § 10 hur man vid nattvardens firande skall förfara, om något av brödet eller vinet icke kommer till användning vid nattvardstillfället. KL kunde i sin formulering anknyta till den svenska kyrkoordningen (KO) 1571, där det föreskrives att »det som över bliver, skall förvaras i sitt bekvämliga rum så länge det åter behöves i församlingen» [1].

De citerade orden innehåller direkta föreskrifter om det överblivna i den betydelsen att man skall förvara det och att man skall se till att intet användes i vidskeplig avsikt. Däremot ges inte några närmare förklaringar eller motiveringar till varför man skall behandla det så som föreskrives. Den lapidariska formuleringen har också gett upphov till olika tolkningar. Vad menas egentligen med att det överblivna »skall förvaras» och vilka teologiska tankar ligger bakom påbudet? Det sätt på vilket man besvarat dessa frågor har gett upphov till olika bruk inte minst under 1900-talet.

*

För den högkyrkliga liturgiskt inriktade rörelsen i Sverige har genomgående förvarandet av det överblivna satts i samband med uppfattningen om konsekrationens varaktighet jämväl utöver nattvardshandlingen och därmed kommunionen i gudstjänsten. För det praktiska agerandet har därvid Gunnar Rosendals bok om Vår Herres Jesu Kristi lekamens och blods sakrament, 1938, säkert varit av avgörande betydelse. Rosendal ägnar särskilda avsnitt i kap 1 och 5 just åt frågan hur man principiellt skall se på och praktiskt skall förfara med »det som över bliver». Han utgår från de ovan citerade formuleringarna i KO 1571 och KL 1686. Rosendal framhåller »att omsorgen om de konsekrerade elementen kommer här till synes i tvenne uttryck: först att de skola förvaras och vidare att man skall noga se till att de ej brukas till vidskepelse. Tydligt är, att här framträder en stor mån-

het om *consecrata*.»[2]. Rosendal hävdar också mot bakgrund av exempel från fornkyrkan och den svenska reformationstiden och ortodoxin att konsekrationens varaktighet sträcker sig utöver mässans sammanhang. Av den anledningen ger han de konsekrerade men överblivna elementen en särställning och konstaterar: »så kunna vi ej på nytt frambära såsom offer de element, som redan äro offrade och invigda». [3].

Genom utgåvan av det interfolierade Gleerupska missalet erhöll den högkyrkliga riktningen en utvidgad gudstjänstordning, som i sig kom att stödja tankarna på ett särskilt handhavande av det bröd och vin som icke kom till användning vid kommunionen. Som inledning till avsnittet rubricerat »17. Offertorium» anges också med nära anknytning till KL:s formuleringar att »förrän instiftelseorden och Fader vår läsas skall kyrkovärden och klockaren hava framburit så många oblater och så mycket vin som behöves, vilket sättes på altaret . . . och vad som överbliver skall förvaras på lämplig plats»[4]. Det synes också i anslutning härtill ha utvecklat sig en viss ceremoniell praxis på platser där högkyrkliga präster tjänstgjorde. En god bild av uppfattningen och handlingssättet torde Hugo Blennow ge i sin bok *Altartjänsten*, 1955. Närmast kan detta arbete beskrivas såsom på en gång en mässutläggning och ett försök till ett evangeliskt ceremoniale. I avsnittet om gudstjänstens avslutning påpekar Blennow att det är »viktigt» att celebranten »skiljer mellan konsekrerade och okonsektrade element enligt kyrkolagens bud. De vigda nattvardshåvorna skall förtäras vid altaret eller i sakristian så att intet blir över»[5]. Samma reglerande föreskrifter – fast mera detaljerade – återkommer i Blennows *Förslag till mässordning för kyrkliga kommuniteter och för mässans dagliga firning*, 1960. Han framhåller där att sedan kommunionen avslutats skall prästen »dricka vad som blivit över av det invigda vinet eller också placera det så, att det kan förtäras efter gudstjänstens slut. Den överblivna hostian förvaras på särskild plats intill nästa nattvardsgudstjänst»[6]. Bakgrunden till de noggranna bestämmelserna utgör enligt Blennow »kyrkolagens bud» men man kan i KL inte finna några motsvarande anvisningar. Det enda som där står är att det överblivna skall förvaras.

Bakgrunden till de ceremoniella föreskrifterna finner man i den principiella uppfattningen av konsekrationens innebörd. Det framgår av Ingvar Hectors artikel »Evkaristien – gudstjänstlivets medelpunkt» i boken *Välsignelsens kalk*, 1962. Hector hävdar där att om nattvarden verkligen får bli gudstjänstens medelpunkt så innebär detta

en förnyelse bl a »av den urkristna bekännelsen av Kristi gudom och hans verkliga närvaro i nattvardens välsignade bröd och vin, inte bara i 'handlingen' utan i elementen»[7]. Konsekvenserna härav blir enligt Hector nödvändigtvis »omsorg – enligt kyrkolagen – om 'det som över bliver'».

Utan att anföra särskild motivering lämnar Anders Ekenberg i sina inledande kommentarer i boken *Svensk mässa*, 1971, anvisningen: »ev kvarblivet bröd förtäres av prästen, likaså vin»[8].

Carl-Henrik Martling tar utförligare upp problemet i skriften *Tjänare i heligt rum*, *Handbok för kyrkvårdar*, 1975. Han påpekar därvid att det i fråga om hanterandet av det överblivna råder olika synsätt och seder och erinrar om att man tidigare sökt undvika problemet genom att försöka se till att ingenting av nattvardshåvorna skulle bli över. När anmälningsplikten till nattvarden upphörde undanrycktes möjligheten att få veta hur många nattvardsgästerna skulle bli. Martling understryker att enighet råder om att det som återföres från altaret efter slutad gudstjänst skall behandlas med pietet. »Problemet gäller», säger han, »vad som skall anses som invigt, konsekkrerat, och därmed i egentlig mening överblivet och hur detta skall behandlas.»[9]. Såsom några försiktiga råd rekommenderar Martling att man bör göra en skillnad på de oblater som legat på patenen – de bör förvaras i en särskild ask, skilda från övriga – och de som finns i oblatasken liksom på det vin som finns kvar i kalken efter gudstjänsten – det bör förvaras i särskild vinflaska – och det som finns kvar i vinkannen[10]. Enligt honom skall alltså inte allt som ställes fram på altaret anses vara invigt, konsekkrerat, utan endast det som är på patenen resp i kalken.

*

De återgivna citaten speglar en mycket bestämd uppfattning, för vilken författarna menar sig finna stöd i KL:s föreskrift. Frågan inställer sig om de angivna föreskrifterna verkligen kan sägas konkretisera och återge innebörden i de lapidariska formuleringarna i KO 1571 och KL 1686. För att klargöra den egentliga innebörden i dem synes det vara nödvändigt att försöka klarlägga den principiella uppfattning som dessa bestämmelser är uttryck för.

I diskussionen om såväl KO:s som KL:s föreskrift återkommer man ofta till reformationstidens utsagor om det överblivna. Bakgrunden till dessa utgöres givetvis av medeltidens uppfattning. Den begynnande reformationen hade att ta ställning till den romersk-katol-

ska kyrkans transsubstantiationslära, som innebar att elementen genom konsekrationen verkligen förvandlades i sin substans till Kristi lekamen och blod, en förblivande förvandling som bestod jämväl efter mässans slut. Tillbedjan av elementen, främst den konsekrerade oblaten – det konsekrerade vinet skulle förtäras av prästen – blev en följd härav och monstransen var en viktig beståndsdel i kyrkans utrustning för att man därigenom kunde erbjuda kyrkobesökarna möjlighet att se och tillbedja det förvandlade brödet, som fortfor att vara Kristi lekamen.

Enligt Luther blev Kristi närvaro genom konsekrationen uppenbar och gripbar för tron. När nattvardshandlingen var över upphörde denna gripbara närvaro. Därmed hade man emellertid icke sagt att den verkliga närvaron upphörde. Luther rekommenderar också ett praktiskt handlingssätt för att undvika de besvärliga och farliga frågorna om den sakramentala handlingens upphörande: intet av nattvardselementen borde bli över, kommunikanterna skulle i stället äta och dricka upp vad som var kvar[11]. Tillvägagångssättet rekommenderades för att förhindra att handhavandet skulle kunna bli till en stötesten – ett scandalon – i församlingen.

Hur såg då de svenska reformatörerna på frågan om konsekrationens varaktighet, den fråga som ytterst var avgörande för hanteringen av det vid nattvardsgudstjänsten överblivna brödet och vinet?

Flera forskare har behandlat problemet om konsekrationens varaktighet enligt svensk reformatorisk uppfattning. Olika synpunkter har framförts bl a av Åke Andrén, Bo Ahlberg och Tom Hardt. Jag skall här först återge de citat, som anförts och som man stöder sina tolkningar på. Uttalandena är förhållandevis få och dessutom mycket kortfattade.

I Vadstenaartiklarna 1552 föreskrives att »det, som över bliver, må förvaras in pixide, till dess det åter behöves igen» – enligt C- og D-redaktionerna: »så länge det behöves»[12]. Hur man i samtiden uppfattade denna föreskrift framgår av en kommentaranteckning i marginalen. Enligt denna hindrar intet att man konsekrerar samma nattvardselement två gånger eller oftare[13].

I sin skrift Korth bekiennelse 1562 konstaterar också Laurentius Petri att om man burit fram mer än som behövs »det må lika som bröd och vin, till nästkommandes mässodag uti sitt rum förvarat varda», men han tillägger »dock för allehanda saker skull är väl det allrabäst och tryggast att prästen ... förvet sig med dem som framkomma vilja, på det han ock må veta hur mycket han bereda

skall»[14]. Laurentius Petri kommer också in på frågan i arbetet *Refutatio erroris Herbesti* och hävdar där att tiden för Kristi lekamens och blods närvaro i nattvarden inte kan fixeras till ett bestämt ögonblick eller »puncto mathematico». Närvaron börjar vid konsekrationen av elementen – bröd och vin – och upphör då alla deltagit i kommunionen[15].

KO 1571 innehåller i sig två textställen som har relation till frågan om det överblivna. Båda återfinns i kap Ordning medh messonne. Där påpekas således först att »där prästen skall hålla mäsä i församlingen, måste han i det nästa och så mycket möjligt kan vara, förveta sig vilka och huru många de äro, som vilja gå till sakramentet»[16]. Senare i kap återfinns orden: »tillförene är sagt, att prästen måste hava kunskap om dem som sig beretta vilja, att han må veta huru mycket han bereda skall etc. Dock var han det än icke så egentliga veta kan, så är bättre att något bliver över, än något skulle fattas, men det som över bliver, skall förvaras i sitt bekvämliga rum, så länge det åter behöves i församlingen»[17].

De ovan citerade bestämmelserna i KO 1571, som har samma lydelse i KOF 1561, har alltså tillkommit i det sammanhang som också de övriga anförda citaten hör hemma i och måste förstås utifrån dessa. I sig själva ger de inga närmare förklaringar till innebörden i föreskriften om förvaringen och har därmed öppnat dörren för spekulationer och olika tolkningar.

Uttalandena har av Å Andrén tolkats så att »konsekrerat nattvardselement, som återstod efter nattvardsgången, kunde betraktas som vanligt bröd och vin och att överblivna oblater kunde förvaras i oblatasken och användas tillsammans med icke konsekrerat bröd för ny konsekration vid en annan nattvardsgång»[18]. B Ahlberg ansluter sig till denna uppfattning och konstaterar att »Laurentius Petri med sitt sätt att uppfatta konsekrationen fann efterkonsekrationen obehövlig» och att han därför också visade sig ointresserad av »hur man skulle bete sig med eventuellt överblivna nattvardshåvor»[19].

Utifrån sin tolkning av Laurentius Petris konsekrationsuppfattning gör T Hardt gällande att enligt Laurentius Petris utsagor »vad som av konsekrata ej brukats ej heller verkligen varit konsekrerat. Förfarandet med det överblivna vinner härigenom sin förklaring»[20]. Enligt Hardt skulle Laurentius Petri därmed anknyta till skolastisk tradition, som innebar att endast det som kom till användning kunde anses vara konsekrerat. I fråga om överblivet bröd och vin blir i så fall frågan om konsekrationens varaktighet helt ointressant, eftersom

det överblivna aldrig varit konsekkrerat. Några klara belägg för denna tolkning av Laurentius Petris konsekkrationsuppfattning har Hardt icke kunnat anföra. Däremot synes han härigenom bejaka att det överblivna enligt Laurentius Petri icke kunde anses äga en fortvarig konsekkration.

De svenska reformatörerna Olavus och Laurentius Petri synes båda ha uppfattat konsekkrationens varaktighet knuten till själva nattvards-handlingen och upphörande i och med att kommunionen var över. Detta sammanhänger givetvis med att de i sin konsekkrationsuppfattning tog avstånd från förvandlingstanken. Likväl hävdade de Kristi realpresens i nattvarden men gjorde samtidigt gällande att instiftelseorden främst var löftesord till församlingen och vittnesbörd om Kristi närvaro.

*

Under Johan III:s tid diskuterades vid flera tillfällen frågan om hur man skulle förfara med det som blivit över efter kommunionen, vilket väl visar att föreskriften i KO 1571 inte ens då uppfattades såsom självklar. Vid riksdagen 1574 hävdade prästerskapet att man visserligen »reverenter et decenter» skulle hantera det överblivna men att detta icke fick leda till ett vördande därav[21]. Ett sådant förfarande skulle i så fall kunna ge intryck av att man ansåg att Kristus var närvarande i nattvards-elementen utom bruket och efter slutad nattvardsgång. I de punkter rörande ceremonier som i mässan »hållas och brukas skola» som prästerskapet skrev under, föreskrives dock att prästerna skall »så laga, att intet bliver över av det, som berett är i mässone, utan allt utskift och anammat antingen av communicantibus eller av dem själva»[22]. Ett sådant tillvägagångssätt skulle lända sakramentet till »ära och vörnd» och därtill avvärja stor förargelse »som dock sig därav förorsaka kan, att man det överblivna bröd och vin, som välsignat är, lägger i asken och slår i kannan, förmängandes så tillhopa det som vigt haver varit med det som ovigt är». Första delen av bestämmelserna överensstämmer till dels med de försiktighetsåtgärder som både Luther och Laurentius Petri rekommenderat. I den senare delen framträder emellertid en helt annan uppfattning än den som kommer till uttryck i Laurentius Petris föreskrift att behandlingen icke skulle särskilja det överblivna. Under Johan III:s tid möter emellertid flera liknande uttryck för uppfattningen att det överblivna måste hållas skilt från det som icke konsekkrerats och att man egentligen borde se till att intet bliver över.

*

NO 1575 innebar en medveten revision av KO 1571 men tilläggen till KO upphörde i och med Uppsala möte 1593 att vara giltiga. Att KO behövde undergå en revision synes man emellertid ha varit på det klara med och arbetet med en förändring togs ånyo upp i början av 1600-talet. I detta arbete kan man delvis följa frågan om handhavandet av det vid nattvardsgång överblivna. De framlagda kyrkoordningsförslagen berör nämligen också formuleringen av bestämmelserna om det överblivna. Någon stridsfråga har det tydligen inte varit. Såväl förslaget från 1608 som 1619 har bibehållit den ursprungliga lydelsen i KO 1571 både att prästen skall försöka ta reda på hur många som skall kommunicera – för att kunna tillreda tillräckligt – och att eventuellt överblivet skall förvaras »i sitt bekvämliga rum, så länge det åter behöves i församlingen» [23].

Emellertid möter också under första delen av 1600-talet uppfattningen att det är nödvändigt att skilja konsekkrerat och okonsekkrerat åt. Strängnäs-biskopen Laurentius Paulinus Gothus understryker således i sin *Ethicae christianae* dels att prästen noga måste ta reda på hur många som skall gå till communion dels att det som trots detta kan bli över »ingalunda skall tillhopamängas med det andra brödet och vinet som inte är tillrett». Antingen skall det utdelas till kommunikanterna »eller ock granneliga förvaras särdeles och i sitt bekvämliga rum så länge det åter behöves till nattvardsens bruk (Så som vår kyrkoordning endels förmäler och uti välbeställda församlingar i främmande land, vilka med oss uti lärone alldeles ense äro brukeligt är)» [24]. I synodalakter för Strängnäs stift 1634 ger Laurentius Paulinus uttryck för samma uppfattning, då han föreskriver att det som blir över skall förtäras antingen av prästen eller av de sista kommunikanterna eller också förvaras för sig och utdelas vid nästkommande communion [25].

Då arbetet med revisionen av KO tog fart vid mitten av 1600-talet togs också frågan upp om hur man skulle handskas med det överblivna. Biskop Olof Laurelius låter inte den ursprungliga texten i KO 1571 stå oförändrad i sitt förslag. I kap om Herrens nattvard påpekar han att man före läsandet av instiftelseorden och Fader vår skall sätta fram så mycket oblater och vin som kan beräknas täcka behovet för den gången. Han understryker särskilt att oblaterna hellre bör vara fler än som behövs. Detta innebär då att det kan bli över av elementen efter communionen och han tillägger omedelbart att »om något av elementerna, som konsekkrerade äro, överbliver, så vetom vi att deras rätta verkande och kraft står uti själva delaktigheten, som sker ge-

nom ätande och drickande, och dess förutan är där ingen förborgad kraft»[26]. Han polemiserar också mot bruket att genom instiftelseordens läsande konsekkrera bröd och vin och sedan sända det bort till annan plats för att utdelas.

Sitt ställningstagande motiverar Laurelius utifrån sin uppfattning av konsekrationens innebörd, ty »consecratio skall alltid, efter Kristi exempel, immediate näst och utan dröjsmål föregå själva utdelningen, och båda på ett och det samma rummet och icke annorstädes förrättas»[27]. Enligt Laurelius är nattvardshandlingen en »kommunionsakt», där konsekrationen omfattar läsningen av instiftelseorden och Fader vår över det på altaret framsatta brödet och vinet, vilkas kraft och verkan villkoras av att församlingen äter och dricker därav. Laurelius använder termen »consecratio» och framhåller att consecratio skall omedelbart föregå utdelningen. Konsekrationens verkan är begränsad och upphör i och med att kommunionen är över. Man kan således inte använda överblivet bröd och vin i annat sammanhang såsom om det även efteråt fortfarande skulle vara invigt.

Konklusionen av Laurelius' uppfattning möter också i hans förslag till formulering »att vad som av vinet eller brödet bliver över, det skall strax slås och läggas tillhopa uti de kärl, varuti dessa element bliva förvarade»[28]. I förhållande till bestämmelsen i KO 1571 har alltså vissa förändringar vidtagits. Omformuleringen tyder närmast på att Laurelius menar att man i klartext måste föreskriva att man icke skall göra skillnad på konsekkrerat och okonsekkrerat utan att man skall ha samma förvaringskärl för båda. Laurelius tillägger också att ingen må »utleverera, eller själv taga sig det som över bliver av brödet och vinet». Laurelius har tydligen själv inte ansett KO:s formuleringar och uttryck på denna punkt helt tillfredsställande eller tillräckligt klagörande utan känt behov av att ändra texten så att missförstånd ej skulle uppstå. Grundintentionen bakom hans textförslag är emellertid densamma som bakom KO 1571. I det fortsatta arbetet kom Laurelius' nya formuleringar att spela en betydande roll. Också för en annan av medarbetarna i kyrkolagsarbetet, biskop Erik Emporagrius, står det klart att prästen bör försöka beräkna antalet kommunikanter, så att mängden av oblater och vin som frambäres, bestämmes därav. Han tillägger emellertid att då man inte så noga vet antalet »då skall så rundelig av bägge slag frambäras, snarare mer än mindre av det som behöves»[29]. Om bröd och vin trots allt skulle ta slut måste man, då mer burits fram, i tysthet konsekkrera och välsigna detta. Om något sådant inträffade, skulle det emellertid betrak-

tas som en försummelse och den som brustit skulle straffas därför. Också hos Emporagrius är konsekrationen insatt i »det rätta bruket», som består i att »detta sakramentet förrättas, gives och tages efter Herrans Kristi instiftelse och lydelse»[30].

Beträffande det överblivna konstaterar Emporagrius att »bliver något över av det som välsignat är, det förvaras till en annan gång, att vid nattvarden brukas, efter som deras rätta verkande står uti delaktigheten, som sker genom ätande och drickande, och dess förutan är där ingen förborgad kraft», en formulering som uppvisar nära överensstämmelse med den som vi mötte hos Laurelius[31]. Emporagrius' KOF innehåller inga mer preciserade förklaringar till innebörden av förvaringen. I annat sammanhang påpekas dock att man måste vara på sin vakt mot missbruk av de välsignade elementen så att man inte med dem skulle bedriva »trolldom, signeri och annan styggelse»[32].

När prästerståndet 1682 framlade sitt KOF uppvisar det i kap om nattvarden stor överensstämmelse med Laurelius' förslag. Skillnaderna kan i många fall karakteriseras såsom smärre textuella avvikelser utan betydelse för textens innebörd. Beträffande det överblivna konstateras också att »det skall strax slås och läggas tillhopa uti de kärl, varest desse elementer bliva förvarade»[33]. Föreskriften hos Laurelius att ingen må »utleverera eller själv taga det som överbliver av brödet och vinet» har dock fått en bestämd motivering i några tillagda ord. Syftet anges nämligen med orden »till att brukas till någor vidskepelse». Därmed har man i likhet med Emporagrius tagit fasta på att det särskilda förvarandet av det överblivna är till för att förhindra missbruk av detta.

Från slutarbetet med revisionen av KO finns ett par akter bevarade som har särskilt intresse för den slutliga formuleringen av KL 1686. I början av 1684 föredrogs således ett bearbetat revisionsförslag av riksrådet Edvard Ehrenstéen, i vilket orden om hur man skall förfara med det överblivna helt utelämnats[34]. Principen är i stället att man skall se till att det inte blir något över. I den ursprungliga texten anges sålunda att klockaren skall ta reda på hur många som går till skrift och sedan ta fram så många oblater och så mycket vin som behövs. Vidare föreskrives att »där något litet bliver över, då mest alla hava undfått därutav, så skall prästen giva det någre av de som sist till duken kommer, så rundeligen, så att intet kvarbliver av det som en resa helgat är»[35]. Båda dessa föreskrifter har sedan överstrukits av Ehrenstéen och av honom ersatts med formuleringen

att klockaren skall »bära fram så många oblater och så mycket vin som tillräcka kan».

Också i fråga om efterkonsekrationen har Ehrenstéen gjort ändringar i den ursprungliga texten. I denna heter det att om inte det räcker till som först helgades så skall prästen »med instiftelseordens läsande, som sker i tysthet, helga oblaterna, då de läggas på patenet, eller vinet som skänkes uti kalken, på det att intet därav må helgas två resor»[36]. I Ehrenstéens version har denna föreskrift förenklats till en bestämmelse att det bröd och vin som sättes fram på altaret på nytt skall prästen »med instiftelseordens läsande, som sker i tysthet, välsigna».

Det ursprungliga förslaget har sökt komma tillrätta med problemet om det överblivna genom att undvika att något blir över – en lösning som återkommer i flera sammanhang alltifrån reformationens början. Man har velat undvika risken med dubbelkonsekration och ger genom formuleringen intryck av att ha uppfattat konsekrationens varaktighet såsom ett problem. I Ehrenstéens reviderade förslag har alla sådana formuleringar tagits bort. Ordalydelsen från hans förslag har också direkt intagits i ridderskapets projekt till ny KO år 1685[37].

Från det revisionsarbete som Eric Lindschöld utförde finns också bearbetningar som synes direkt föregripa de slutliga formuleringarna i KL 1686. Det förslag som Lindschöld presenterade och som finns bevarat i handskriften K 74, UUB, har i sig tagit upp traditionen från flera håll just på denna punkt. Lindschöld har emellertid gjort betydande förkortningar i den ursprungliga texten[38]:

K 74 bl 28 f

Ursprunglig text:

På de tider när någon, en eller flere, hava sig skrifta låtit, måste kyrkovärden eller klockaren frambära så många oblater och så mycket vin, som tillräcka kan, vilket sättes på altaret, förr än instiftelseorden och Fader vår där läsas; Och vad som av brödet eller vinet överbliver, skall strax slås och läggas uti de käril, varest desse elementer

Lindschölds version:

På de tider när en eller flere hava sig skrifta låtit måste kyrkovärden eller klockaren frambära så många oblater och så mycket vin som behöves, vilket sättes på altaret, förr än instiftelseorden och Fader vår där läsas; Och vad som av brödet eller vinet överbliver, skall förvaras och

bliva förvarade var vid och noga uppsikt haves att icke något av sådana överlevor till vidskepelse bliva missbrukade. Och måste folket undervisas, att det som av de välsignade elementerne kvarlämnas, intet haver uti sig någon förborgad kraft, efter som dess rätta bruk där utinnan består, att man uti nattvarden, igenom ätande och drickande därav varder delaktig.

noga uppsikt havas att icke något av sådana överlevor till vidskepelse bliver missbrukat.

Vid en jämförelse med KL:s formulering visar det sig alltså att det blev den korta versionen hos Lindschöld som togs in i KL 1686. Därmed försvann den motiverande förklaring som man vid flera tillfällen varit enig om också borde bibringas folket för att undvika missförstånd och missbruk. Bakgrunden till och tolkningen av formuleringen torde man emellertid finna belagd i de förklaringar som presenteras i förslagen. Formuleringen måste också ses i relation till de teologiska resonemang som var aktuella i samtiden inte minst genom Matthias Hafenreffers *Compendium doctrinae coelestis*. Denna lärobok i dogmatik, som användes vid skolor och universitet och utgjorde en grundbok i prästutbildningen, utgavs 1684 i Stockholm i en särskild edition för Sverige – något som klart vittnar om den stora betydelse man tillmätte arbetet. Vid behandlingen av nattvarden tas också frågan upp om karaktären av det välsignade brödets förening med Kristi kropp. Hafenreffer avvisar först såväl transsubstantiation som konsubstantiation och konstaterar därefter att »extra usum» finns det ingen lokal eller varaktig bindning eller förening mellan brödet och vinet och Kristi kropp och blod[39]. Här möter vi alltså samma konsekrationsoppfattning som tidigare i reformationstiden, där bruket är det avgörande och där det efter kommunionen överblivna inte erhåller någon särställning, eftersom Kristi närvaro uppfattas såsom begränsad till själva nattvardsakten.

I sin slutliga utformning kom KL 1686 att innehålla två utsagor som rör nattvardselementen vad avser mängden och förvarandet. I kap 11 Om Herrens nattvard föreskrives sålunda i § 8 att »när Her-

rens nattvard skall begås, måste kyrkovärden eller klockaren frambära så många oblater och så mycket vin, som behöves, vilket sättes på altaret, förrän instiftelsesorden och Fader vår däröver läsas». I § 10 återfinnes de ovan citerade orden att »vad som överbliver, skall förvaras och noga uppsikt havas, att icke något av sådana överlevor till vidskepelse bliver brukat».

*

Frågan om hur man skulle hantera det överblivna synes inte ha blivit särskilt uppmärksammas i fortsättningen. Då förslaget till en revision av KL 1686 lades fram 1731 återkommer utan ändring formuleringen från 1686. I det omfattande material, som innehåller anmärkningar rörande KLF 1731 från stift, kontrakt och enskilda präster berörs frågan om det överblivna endast i förbigående[40].

Biskop J Fahlenius i Åbo tar upp frågan i anslutning till sin kommentar till föreskriften om efterkonsekration, som han finner »hava en smak av en påvesk vidskepelse». Han påpekar i sitt yttrande att konsekrationen eller välsignelsen inte är »bunden vid det brödet och vinet som står på altaret, utan den har sitt avseende på allt det, som då kommer att utdelas, evarest det står, antingen på altaret eller i källaren, antingen det är inburet eller det skall bäras in»[41]. Fahlenius understryker vidare att den sakramenterliga föreningen mellan bröd och vin och Kristi lekamen och blod inte sker »strax efter consecration, ej heller emellan allt bröd och vin som är inkommet eller skall komma in, utan emellan det, som kommer att delas ut och det in ipso usu Sacrae coenae, eller in ipsa distributione». Med denna uppfattning blir det för Fahlenius naturligt att »det bröd och vin som är consecrerat och överbliver», när det bäres tillbaka och alltså på nytt kommer in »ånyo blir consecrerat». Efterkonsekrationen är således enligt Fahlenius obehövlig, eftersom välsignelsen har avseende på allt som kommer att utdelas. Därav följer då också att det som blir över tydligen är att betrakta såsom blott och bart bröd och vin.

Samma tankegångar ligger bakom påpekandet från Kumla kontrakt i Närke att man visserligen skall aktsamligen handskas med de heliga håvorna »men utan ätandet och drickandet äro de icke annat än naturliga elementer»[42].

Inte heller i fortsättningen synes frågan om hur man skulle förfara med det överblivna ha uppmärksammas. I det arbete som utfördes i samband med upprättandet av KOF 1760 berörs frågan inte alls[43]. När Sven Baelter i sitt arbete om Kyrkoceremonierna år 1762 i för-

bigående anför uppgiften om bevarandet av konsekkrerat bröd och vin gör han det utifrån en rent historisk aspekt[44].

Revisionen av KL påbörjades på nytt under 1800-talet och ledde till tre olika förslag, ingetdera antaget. I det första, KLF 1828, ingår de tidigare föreskrifterna om att bröd och vin i tillräcklig mängd skall sättas på altaret och att – om nytt bäres in – detta skall välsignas av prästen genom instiftelsesordens läsande i tysthet. Beträffande eventuellt överblivet innehåller förslaget en ensidigt motiverad föreskrift: »så bör och noga tillses, att av det, som överbliver, icke något varder till vidskepelse missbrukat«[45]. De båda övriga förslagen – KLF 1846 och 1873 – innehåller inga förslag till föreskrifter av denna art och berör över huvud taget inte problemet.

*

I den historiska utvecklingen kan man urskilja olika tendenser. Vid sidan om traditionen från Laurentius Petri och KO 1571, som hävdar att konsekrationens varaktighet är begränsad och att det överblivna skall behandlas såsom vanligt bröd och vin, möter oss också under både 1500- och 1600-talen uppfattningen att man efter slutad gudstjänst måste särskilja det konsekkrerade från det som icke konsekkrerats så att det icke blandades. Även om KL:s formulering »skall förvaras» tillåter olika tolkningar stöder knappast sammanhang och uppfattningar bakom vare sig KO 1571 eller KL 1686 påståenden att föreskrifterna om det överblivna skall tolkas som om det överblivna kunde betraktas såsom fortfarande konsekkrerat även efter kommunionen. Lika litet torde det finnas skäl att uppfatta föreskriften som en anvisning om att det överblivna skall förvaras skilt från vad som tidigare ej konsekkrerats.

Kanske är det också värt att notera att man ingenstades i aktstyckena finner någon hänvisning till eller apostrofering av bibelord, inte ens till texterna om bespisningsundret. I berättelsen härom nämnes direkt Jesu ord: »samlen tillhopa de överblivna styckena, så att intet förfares» (Joh. 6:12 jämte paralleller), i Gustav Vasas bibelöversättning 1541: »stycken som överbliven äro att de icke förfaras».

[1] Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning, utg av S Kjällerström, 1971, s 94 f.

[2] G Rosendal, Vår Herres Jesu Kristi lekamens och blods sakrament, 1938, s 84 f.

[3] *Ibm* s 239.

[4] Missale för svenska kyrkan, 1942. I särskilt infogat tillägg omfattande bl a ordo missae, som intagits i en specialupplaga, ingår de ovan citerade orden på s XI*. I den nya upplaga härav som utgavs 1954 av H Blennow med titeln Den svenska mässan med förslag till böner för prästens enskilda andakt (ordo missae) återfinnes anvisningen under rubriken Förbön, s 18*, med formuleringen »vad som överbliver efter Mässan skall förvaras på lämplig plats». I upplagan 1967, Den svenska mässan enligt den svenska kyrkohandboken kap 1:1, 1:4 och 1:5 . . ., saknas föreskriften helt.

[5] H Blennow, Altartjänsten, 1955, s 53.

[6] H Blennow, Förslag till mässordning för kyrkliga kommuniteter och för mäs-sans dagliga firning, 1960, s 29 f.

[7] Välsignelsens kalk, 1962, s 156.

[8] A Ekenberg, Svensk mässa, 1971, s 24.

[9] C H Martling, Tjänst i heligt rum. Handbok för kyrkvårdar, 1975, s 79.

[10] *Ibm* s 80.

[11] Luthers uppfattning i dessa frågor har bl a behandlats av A Andrén, Högmässa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrkoliv, 1954 s 51 ff. Tom Hardt har i sitt arbete *Venerabilis et adorabilis eucharistia. En studie i den lutherska nattvardsläran under 1500-talet*, 1971, gått in på frågan och gör med utgångspunkt i Luthers brev till Simon Wolferinus 1543 gällande att enligt Luther ger instiftelseorden, verba, »upphov till en vilande verklighet, instrumentalt åstadkommen genom orden men till sin existens oavhängig av dem och varje annan del av actio». S 231. Detta innebär att enligt Hardt sakramentet icke skulle upphöra sedan nattvards-handlingen var förbi.

[12] S Kjällerström, Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571, 1940, s 65 och 71. Här påpekas att prästen bör försöka få veta hur många som skall kommunicera för att kunna lägga fram tillräckligt, »dock är bättre, att något bliver utöver, än något skall fattas».

[13] »Bis vel etiam sepius idem consecrare non prohibetur.« *Ibm* s 71 n 3.

[14] S Kjällerström, Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV, 1935, s 112 f; Andrén, Högmässa s 92.

[15] B Ahlberg, Laurentius Petris nattvardsuppfattning, 1964, s 143. »Tempus enim praesentiae corporis et sanguinis Domini in coena, non certo aliquo momento seu puncto mathematico, sed perfectae actionis duratione metimur ac determinamus, quae a prima elementorum panis et vini per verbum vera consecratione incipit, ac omnium communionem finita desinit». *Refutatio erroris Herbesti* . . . 1588, bl 77a f.

[16] Den svenska kyrkoordningen s 92.

[17] *Ibm* s 94 f.

[18] Andrén, Högmässa s 92.

[19] Ahlberg s 161.

[20] Hardt s 191.

[21] Svenska riksdagsakter 2, s 493; Andrén, s 184.

- [22] Svenska riksdagsakter 2, s 503; Andrén s 175.
- [23] Kyrkoordningsförslaget av år 1608, utg med inledn av G C Piltz, 1935 s 116. KOF 1619: Handlingar rörande Sveriges historia (HSH) 2:2:1 s 456.
- [24] Laurentius Paulinus Gothus, *Ethicae christianae* 2:2, 1617, s 299; Andrén s 340.
- [25] Svenska synodalakter, Ser 2, Strängnäs stift, 1903–11, s 127; Andrén s 341.
- [26] HSH 2:3:2:1 s 179.
- [27] *Ibm.*
- [28] *Ibm.*
- [29] HSH 2:3:2:2 s 84.
- [30] *Ibm* s 79.
- [31] *Ibm* s 84.
- [32] *Ibm* s 87.
- [33] HSH 2:4:3 s 74.
- [34] Edvard Ehrenstéens papper 2. Eriksbergsarkivet, Riksarkivet. Se articulus XI Om Herrans nattvard. Om Ehrenstéen se S Kjöllérström, »Sätt till att ordinera en vald biskop» 1561–1942, 1974, s 53 ff.
- [35] Ehrenstéens papper, art XI § 20.
- [36] *Ibm.*
- [37] HSH 2:4:3 s 277.
- [38] Underlaget för parallelluppställningen utgöres av ett kommittéförlag – presenterat såsom vänstra texten ovan – och Lindschölds förslag – högra texten – som åstadkommits genom att Lindschöld korrigerat och strukit över resp tillagt i den ursprungliga texten. K 74, Uppsala universitetsbibliotek, bl 28 f.
- [39] M Hafenreffer, *Compendium doctrinae coelestis*, 1684, s 159. Lib. III, stat. III, loc. VII De sacramentis, I De substantia. »Qualis igitur est unio panis benedicti et corporis Christi in Sacra coena?»
- I. Non est transsubstantiatio, panis in corpus Christi, quam pontificij fingunt.
- II. Non est consubstantiatio, vel commixtio substantiarum, sed utrobique panis et vini, corporis et sanguinis Christi, substantia salva manet.
- III. Nec est ad panem et vinum, extra usum coenae, localis aut durabilis affixio aut copulatio.»
- [40] Akterna kring KOF 1731 är samlade främst i volymer i Uppsala domkaptelsarkiv J V:3–4 1736 års kyrkolagsförslag jämte anmärkningar (Uppsala landsarkiv) samt i Västerås stifts och landsbibliotek Ad 6 Sammandrag af Skåne stifts presterskaps anmärkningar öfver den projekterade nya kyrkoordningen 1736. Om kyrkoordningsförslaget se A Thomson, Till frågan om 1731 års kyrkoordningsförslag, 1953, och C-E Normann, Enhetskyrka och upplysningsidéer, 1963.
- [41] J V:3 nr 6 J Fahlenius, Åbo, biskop.
- [42] J V:3 nr 20. Kap 9 § 7.
- [43] Normann s 137 ff och 249 ff.
- [44] S Baelter, Historiska anmärkningar om kyrko-ceremonierna, 3 uppl 1838 s 313. »Sedan Communion var slutad, bar kyrkotjänaren det, som var överblivit av bröd och vin, uti ett rum, vilket kallades pastophorium, och lärar icke varit olik vår sakristia.»
- [45] KLF 1828 cap 3 § 19.